

Hennadii Noha

National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)

ORCID: 0000-0002-7535-6330

Листи Григорія Сковороди. Особистісне в контексті універсального

The letters by Hryhoriy Skovoroda. Personal in the context of the universal

Abstract

The article analyzes the letters by Hryhoriy Skovoroda, which are a striking example of the epistolary genre of his time. These texts show the development of Skovoroda's philosophy in the sphere of everyday life practices. These works were the first to announce and develop the important moral and ethical categories of his science, formulating and testing the leading concepts of Skovoroda's philosophical system. It's possible to trace the peculiarities of Hryhoriy Skovoroda's temperament through his epistolary. This method creates the effect of the living presence of the author, because of the researched philosopher's letters. The analysis of his letters to friends of different stages of the philosopher's life testifies to the openness and immutability of his existential principles. The style of Skovoroda's epistolary has not undergone significant changes for several decades. It is marked by shining Baroque metaphors, wits and aphorisms, imaginary dialogue with the recipient and thinkers of different eras. They also have a noticeable tendency to combine philosophical content with a travesty form, sincerity and respect for the recipients.

Keywords: Hryhoriy Skovoroda, epistolary genre, letter, Skovoroda's philosophy, author, everyday life practices, Baroque, imaginary dialogue, recipients.

Визначення загальних питань. Основу письменницької спадщини Григорія Сковороди складають трактати, діалоги, притчі, кілька десятків віршів і прозових байок. Але є в ній окрема група творів, жанрова природа яких пов'язана з поняттям

«его-документ». Вона є багатоаспектним джерелом осягнення особистості філософа, основ його вчення і художнього мислення, а також присутньої інформації про побут, коло спілкування та навколишній світ у всій множинності його зв'язків. Ідеться про епістолярій Григорія Сковороди, представлений листами до учнів, друзів і знайомих філософа: поміщиків, чиновників, купців, церковних діячів. На сьогодні відомо й опубліковано 126 листів письменника, з яких більшість – 79 одиниць – адресовані його улюбленому учневі та щирому другові Михайлові Ковалинському.

Дослідження з теми. Листи філософа досі не були темою окремого монографічного дослідження, хоча, безперечно, привертали увагу багатьох учених. Так, для провідного сковородинознавця останніх десятиліть Леоніда Ушкалова епістолярій мислителя не став пріоритетним предметом для розгляду. Праць, присвячених суто листам Сковороди, у його доробку не так уже й багато. Утім, професор Ушкалов бездоганно знав історіографію питання¹, а більшість його сковородинознавчих студій рясніють посиланнями на листи, які значною мірою були прототекстом для майбутніх творів філософа². Досліджуючи листи Сковороди, науковець послуговувався культурно-історичним, герменевтичним та інтертекстуальним методами із застосуванням компаративного інструментарію, що можна вважати універсальним методологічним набором сковородинознавця.

В останні роки кілька ґрунтовних статей про епістолярій Григорія Сковороди опублікувала професорка Галина Мазоха³.

¹ L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda: seminarii*, Maidan, Kharkiv 2004.

² L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda i antychna kultura*, Znannia, Kharkiv 1997; L. Ushkalov, *Ukrainske barokove bohomyslennia. Sim etiudiv pro Hryhoriia Skovorodu*, Akta, Kharkiv 2001; L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda*, Folio, Kharkiv 2013; L. Ushkalov, *Lovytva nevlvnoho ptakha: zhyttia Hryhoriia Skovorody*, Dukh i litera, Kyiv 2017.

³ H. Mazokha, *Epistoliarna spadshchyna Hryhoriia Skovorody v konteksti yevropeiskoi epistoliarnoi tradytsii* [w:] «Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu», ser.: Filolohiia, nr 36, t. 1, 2018, s. 41–45; H. Mazokha, *Lysty*

У них аналізуються жанрові, комунікативні особливості листів філософа, простежуються їх зв'язки з європейською епістолярною традицією. Автор цих рядків також студював кореспонденцію українського мислителя XVIII ст.⁴

На сьогодні відкритим залишається питання, чи можна розглядати й оцінювати епістолярій Сковороди як тематичну і стилістичну цілісність, чи це все-таки набір зовсім різних текстів, наратив яких суворо залежить від адресата, часу й обставин написання. **Метою цієї статті** буде відстежити вияви особистості автора в листах різних років і до різних людей на рівні змісту і стилістики.

Загалом листи Сковороди фахівці вважають зразком епістолярного жанру свого часу. Написані вони згідно з бароковими риторичними вимогами. Основу змісту більшості листів складають філософсько-богословські роздуми та морально-етичні ідеї, які апробувалися в умовах епістолярного контакту. З одного боку, листи мислителя – це історія його комунікації з сучасниками, з іншого – розвиток в епістолярній формі основних ідей та концептів його вчення. Тут дружні повчання чергуються із притчами, життєві історії з метафізичними віршами. Листи Сковороди, незалежно від адресата, мотивації, часу та місця написання, марковані ідеєю всього його життя: наукою про людське щастя і найкоротший шлях до нього. Особистість автора оприявнюється здебільшого через особливості викладу його вчення, приклади з власного життя, зрідка – через прямі автохарактеристики.

H. Skovorody do M. Kovalynskoho: zhanr, spryiniattia, tradytsiia [w:] Pereiaslavski Skovorodynivski studii: filolohiia, filosofii, pedahohika, red. M. Korpaniuk, vyp. 4, Nizhyn 2017, s. 70–77.

⁴ H. Noha, *Etyka yak povsiakdenna praktyka: vykhovni idealy Hryhoriia Skovorody i yoho epistoliarii* [w:] *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk: seriia filolohichna*, red. O. Rarytskyi, vyp. XV, Kamianets-Podilskyi 2018, s. 207–216; H. Noha, *Lysty Hryhoriia Skovorody do Mykhaila Kovalynskoho: filosofiiia yak povsiakdennist* [w:] *Spheres of Culture*, red. I. Nabytovych, t. 7, Lublin 2017, s. 178–190.

Основний виклад матеріалу. Епістолярні твори мислителя, у силу своїх жанрових особливостей, подають інформацію не лише чітко спрямовуючи її на певного реципієнта, а й з виразними рисами сповідальності й інтимності. Галина Мазоха відзначає, що у Сковороди було власне розуміння призначення листа не тільки як носія певної інформації чи засобу комунікації, а і як відвертої розмови з вірою в те, що сказане буде сприйняте адекватно⁵.

З хронологічної точки зору основна частина епістолярних творів (листи 1762–1764 рр., адресовані Михайлові Ковалінському) виконує роль претексту майбутніх писань Сковороди, у яких шліфується ідейно-тематична складова його художньо-філософської творчості та неповторний скворородинський стиль. Структура цієї групи листів поліфункціональна. У них домінує дидактичне начало. Через аналіз повсякденних контактів та ситуацій, їх філософське осмислення із залученням до уявного діалогу античних і християнських мислителів Сковорода викладає свої людиноцентричні виховні ідеали. Він формує епістолярний наратив таким чином, щоб учень не відчував своєї вторинності, а вчився самостійно перегортати сторінки книги життя, усвідомлено робити вибір: як повсякденний, так і далекосяжний. Галині Мазосі вдалося глибоко зануритися в коди епістолярного стилю філософа, розгледівши в них індивідуальні риси цієї особистості:

Листи Г. Сковороди до свого учня дають змогу долучитися до авторської інтерпретації проблем людської екзистенції, світовідчуття, аристократизму почуттів, доброзичливості – філософії серця (за теорією кордоцентризму) талановитого літератора. Прочитані кореспонденції ніби стягують у єдиний етичний і естетичний вузол проблеми творчості, є яскравою ілюстрацією товариських стосунків з адресатами, свідченням світоглядного взаємопритягання. Адже в кожен лист укладено багато думок, спостережень, усього того, чого філософ навчився сам, а також

⁵ Див.: Н. Mazokha, *Epistoliarna spadshchyna Hryhoriia Skovorody v konteksti yevropeiskoi epistoliarnoi tradytsii...*, s. 41–45.

сам збагнув. Такий лист міг стати для митця майстернею, сповідальнею, навіть чернеткою наступного твору і ще всім вищезгаданим вкупі, але майже ніколи тільки простим переліком подій, адже для письменника роздуми з пером у руці – це спосіб існування⁶.

Загалом, всі сімдесят дев'ять (з них 77 латиномовних) листів до учня віддзеркалюють розвиток скворородинської філософії у площині повсякденності буття, пропонують варіанти долання щоденних перешкод, вказують на можливість уникнення й необхідність усвідомлення помилок, вибудовують стратегію ігнорування оманливих спокус. Таку увагу саме до Ковалинського дослідники схильні пояснювати тим, що «Сковорода знайшов у юнакові якісь задатки високо цінованих ним чеснот і сподівався виховати з нього свого учня і послідовника. Досить велике листування до М. Ковалинського показує, з якою послідовністю Сковорода брався за здійснення цієї мети»⁷.

Раннє листування із М. Ковалинським засвідчило час творчого піднесення Сковороди, активний розвиток його інтелектуального генія. Наставляючи і формуючи свого учня, він розвивався і змінювався сам. Його по-філософськи усамітнена повсякденність стала різноманітнішою й активнішою. Це підтверджують рядки листів, з яких він постає як людина зі сформованим світоглядом, але водночас – відкрита до нових знань та нового досвіду. Тому такого штибу спілкування було для нього життєво необхідним, і в цьому філософ зізнається сам: «...А я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями»⁸. Він із готовністю коментує ту чи ту життєву ситуацію, у яку потрапляє його учень, дружніми порадами допомагає вирішити його проблеми. Загалом, тема дружби, вибору друзів, уміння вирізняти справжніх друзів розробляється Сковородою

⁶ Ibidem, s. 41.

⁷ I. Ivanio, *Zhyttievyi shliakh i formuvannia svitohliadu* [w:] *Filosofia Hryhoriia Skovorody*, wyd. Naukova dumka, Kyiv 1972, s. 26.

⁸ H. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t.*, t. 2, Naukova dumka, Kyiv 1973, s. 449.

у листах до Ковалинського дуже детально. У повсякденному житті юнак часто потрапляв у конфліктні ситуації, надаючи таким чином філософу побутовий матеріал для формулювання та застосування своїх етичних ідей через призму виховної практики. Мислитель не шкодує часу для ретельного психологічного аналізу повсякденних проблем свого вихованця, а епістолярна форма з елементами уявного діалогу, за задумом автора, мала забезпечити максимальну ефективність комунікації⁹.

Так, у листі, датованому орієнтовно жовтнем-листопадом 1762 р., Сковорода пише:

Вчора ти скаржився на одного з неприхильних до тебе. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, і, що найгірше, брехлива і заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом з ним двох-трьох ворогів. Як дуже вірно сказано, що той, хто не має ворогів, не має також і друга¹⁰.

Цю життєву ситуацію далі він намагається осмислити на рівні з'ясування причин і передумов асоціальної поведінки та мотивації людської маси («черні»):

Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що одержані ними від Бога скромні здібності вони псують і, незадоволені своєю долею, заздять, ремствують. Так і ті, які на тебе гніваються і тебе ненавидять, вони вічно скаржаться, заздять, хваляться, щоб не показати свого убозства, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться¹¹.

Тому Сковорода дає практичну, виважену пораду своєму учневі: «Їх ти уникай, не товаришуй з ними. Вітай їх, говори ввічливо і, якщо потрібно, допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям»¹². Для цілковитого владнання

⁹ Детальніше ця тема представлена у статті: Н. Нoha, *Етика як повсякденна практика: выховни идеалы Hryhoriia Skovorody u yoho epistoliarii...*, s. 207–216.

¹⁰ Н. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv...*, s. 249.

¹¹ Ibidem, s. 249.

¹² Ibidem.

проблеми Сковорода радить Михайлові будувати дружні стосунки з двома юнаками (також із кола своїх улюблених учнів), адже їм не бракує рис природної благородності: «Яків Правицький – юнак хороший, не заздрісний, простий, дуже жадібний до істинної науки, задоволений своїми здібностями, від природи по-справжньому порядний, м'який, людяний. Це ті якості, що спонукали мене полюбити його. Такого ж складу, як здається мені, і Василь Білозер»¹³.

Листи-відповіді юного Михайла своєму учителеві не збереглися (уціліло лише 6 листів за 1779–1788 рр.), проте його рецепція цих послань відображена в біографії філософа «Жизнь Григорія Сковороды» (1794). У ній уже зрілий і досвідчений Ковалинський так оцінює мотиваційну спрямованість кореспонденції філософа: «Предприняв перевоспитывать его и желая больше и больше дать ему впечатлѣній истинны, писывал он к нему письма почти ежедневно, дабы, побудя его к отвѣтствованію хотя кратко на оныя, приучить его мыслить, рассуждать, изъясняться справедливо, точно, прилично»¹⁴.

Зі згаданим Яковом Правицьким, який згодом став священником у с. Бабаях, Сковорода зберіг найкращі стосунки до кінця своїх днів, часто гостював у нього, отримував усіляку підтримку. Неабияку цінність становлять також 13 уцілілих листів філософа до Правицького за 1782–1792 рр. Дискурс проблеми дружби і загалом людських взаємин повсякчас присутній у цих текстах, позаяк вона ніколи не зникала з комунікативної орбіти Сковороди. Листуючись уже не з юнаками, а зі зрілими, сформованими особистостями, філософ дозволяв собі більшу прямоту й безпосередність, не приховуючи особливостей власної натури:

Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також, що від природи я схильний до людяності і незлобивості, які стверджують людину. Добра, тобто

¹³ Ibidem, s. 250.

¹⁴ М. Ковалынський, *Zhyzn Hryhoriia Skovorody. Pysana 1794 hoda v drevnem vkuse* [w:] Skovoroda H. *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t., t. 2*, Naukova dumka, Kyiv 1973, s. 451.

справжня людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість із моїх друзів такі, – пише не без гумору Сковорода, – що ладні, зі свого боку, дратувати мене, коли я намагаюсь попередити будь-які їхні нерозумні вчинки <...> Людське серце і розум аж ніяк не можуть бажати зла людям. І я так само, коли роздратований або маю поганий настрій, роблю це, не бажаючи зла¹⁵.

Коли Сковорода говорить про друзів і дружбу, маємо розуміти, що до цих понять він ставився надто серйозно, пропонуючи щодо них власні теоретичні підходи. Ще в одному з ранніх листів до М. Ковалинського (початок жовтня 1762 р.) він у високохудожньому стилі, з підбором дотепних порівнянь, доречних цитувань своїх улюблених античних авторів та з особливою сердечною емоційністю зазначає:

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших не купити поганих і зіпсованих товарів, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того – неоціненний скарб, через недбалство не натрапити на щось підроблене і мнимо, що називається підлесником, і не одержати, за прислів'ям, замість чистого золота <...> підробку з міді, або замість скарбів – вугілля¹⁶.

Далі Сковорода вводить до тексту в притаманній для себе манері сентенції Плутарха:

З самого початку слід мати на увазі постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він життя своє за одним зразком, як це властиво тому, хто любить дружбу і навик життя, які утворилися на основі подібності характерів, бо такий друг. Підлесник же <...> не є простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого і різноманітного; з одного виду він раптом переходить в інший¹⁷.

Плутарх, за задумом Сковороди, виконує у листі роль найвищого авторитета, який своїм вагомим словом підтверджує,

¹⁵ Н. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv...*, s. 363.

¹⁶ *Ibidem*, s. 229.

¹⁷ *Ibidem*, s. 229.

що в пошуках земного щастя без поняття дружби не обійтись. Загалом, цитати у листах виконують функцію елементів уявного діалогу, розширюючи коло його учасників. Як зазначає Галина Мазоха,

...цитати могли стати композиційним елементом, який організовує весь лист. Тобто епістола побудована як відповідь на те чи інше висловлювання. Гадаємо, що цитатний спосіб ведення листовної розмови є не лише стильовою проблемою, а й історико-культурною. Зміст «чужого мовлення» та його функції в авторському тексті дають змогу з'ясувати комплекс домінуючих мотивів, коло найбільш читабельних авторів означеного періоду. А в листах Г. Сковороди цитати ще й демонструють феноменальний духовний діапазон автора кореспонденцій. Такі листи засвідчують постійну, напружену роботу думки, прагнення та зацікавлення митця, віддзеркалюють надзвичайно широкий спектр його соціальних і моральних пошуків¹⁸.

Про те, що довіра і симпатія учня до свого учителя зростали, свідчить наступна комунікативна ситуація, зафіксована у листі Сковороди від 23 листопада 1762 р. Ковалинський звернувся до наставника із низкою запитань, на які той поспішив дати відповідь у високохудожній епістолії, де метафоричність та афористичність думки посилюють її практичну спрямованість:

Прохаєш дати тобі поради щодо майбутнього життя твого і становища, особливо про те, з якими друзями підтримувати тобі зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що заздалегідь піклуєшся про своє майбутнє... З ким тобі підтримувати відносини? – питаєш ти. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний. Бо це краща норма дружби. Їжа добра, але що з того, якщо вона не подобається твоєму шлункові... Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі потрібно буде багато ліхтарів Діогена. Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок з тими, які кращі, ніж інші, які звичайно вважаються просто добрими¹⁹.

¹⁸ Н. Mazokha, *op. cit.*, s. 44.

¹⁹ Н. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv...*, s. 251–252.

Сформульовані філософом риси ідеальних друзів, тобто ідеальних людей, дають безпосередню характеристику особистості самого Сковороди, адже, за визнанням дослідників, його етична наука і власна життєва практика перебували в цілковитій гармонії. Коли він каже: «Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щирю душу кажуть, що вона не заздрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні і пусті, бо таких людей ненавиджу більше Тартара. О, якби у нас було таких поменше!»²⁰, то слід розуміти, що це не порожні гасла, а чітка й безкомпромісна позиція, підтверджена багатьма фактами з життя філософа.

Сковорода як досвідчений і дбайливий вихователь, безперечно, усвідомлював, що його листи не повинні бути занадто теоретизованими, щоб учні не втратили інтересу до таких писань. Тому свої епістоли він викладає живим, дотепним стилем (з використанням засобів комічного, з розлогими коментарями про роль сміху й гумору в житті), конструє повчальний наратив, узгоджуючи силу філософської думки із практикою повсякденної реальності. Саме в такому форматі він розвиває проблеми навчання й самоосвіти, здорового способу життя, пошуку свого місця у соціумі, – чинників, які визначають людську особистість.

Серед дотичних до виховної тематики повсякденних проблем, які детально аналізує Сковорода у листах до М. Ковалінського, либонь, найповніше представлено тему здорового способу життя: раціональне харчування, уживання алкогольних напоїв, фізична активність, психічна рівновага. Загальний висновок у цій царині філософ визначає як «найпрекрасніше і божественне правило: нічого над міру»²¹. Лист за листом, наполегливо й цілеспрямовано викладає філософ свої переконання щодо окресленої теми, намагаючись посилити їхню дієвість щирою емоційністю та живою образністю. Стиль викладу виказує у Сковороді вправного психолога, знавця людської душі.

²⁰ Ibidem, s. 252.

²¹ Ibidem, s. 281.

Особливості повсякденного життя та окремі гастрономічні вподобання філософа прозоріше оприявнюються в його пізньому епістолярії. По-дружньому ненав'язливі прохання про ту чи ту послугу зринають у листах, фіксуючи його смаки й захоплення, підходи до лікування хвороб та організації дозвілля. Найрозкутіше філософ почувається в листах до Якова Правицького, який із колишнього учня перетворився на справжнього, надійного друга. «Пришли, друже, лимончиков пару: да прохладится болѣзнь моя, или соку черносмородиннаго, или журавлично-ягоднаго, или каковаго-либо для чаю. Остатки горячки мучат мене»²², – пише Сковорода у коротенькому листі від 20 березня 1786 р., у якому, проте, міститься маса цікавої інформації на різні теми. 18 січня 1787 р. філософом було написано новорічно-вітальний лист, останні рядки якого озвучують прохання в суто сквородинівському стилі: «Пришли, друже, барылце пива бабайскаго, и то, аще несть трудом. Я всѣм доволен, слава Богу!»²³.

Кілька листів до Правицького виказують у Сковороді великого поціновувача доброго вина. У листі від 4 серпня 1788 р. він у вишуканій, але по-дружньому розкутій формі висловлює вдячність та захоплення, здавалося б, звичайними речами, які наповнюють повсякдення сакральною символікою: «Благодарю Вам и Христинѣ за гроздову кровь. Питейный и ядейный монумент есть живѣ очесныя памятки. Юлія Цесаря точію единожды во іюле поминаем, а нашего истиннаго кесаря Христа еженденно хлѣб и вино, аки зеркало нам...»²⁴.

Щирість і прихильність до друга (Якова Правицького) завжди виявляються в листах Сковороди, навіть коли він з якихось причин дорікає йому. Жартівливе епістолярне втручання у трагікомічну ситуацію підкреслює повсякчасну установку філософа на порозуміння між людьми з його ближнього кола. З гумором

²² Ibidem, s. 366.

²³ Ibidem, s. 368.

²⁴ Ibidem, s. 371–372.

присоромлюючи Правицького, мислитель укотре підкреслює практичність свого етичного вчення:

Сіе пишу через Алексія Юрєвича. Он при мнѣ жаловался <...> что не мог у вас (у друга!) выпросить бездѣлки – нѣсколько розовых кустов. Сіе он с великою тражедыею повѣствовал. Почто Вы столь скупы и презорчивы? Даже в мимоѣздѣ не общался к Вам заѣхать. Посѣтите его и мир сотворите²⁵.

Нотки дидактизму звучать у пізніх листах не тільки в посланнях до колишніх учнів. Звертаючись з різних причин до своїх приятелів-купців, Скворода не забуває давати їм практичні уроки людинознавства. Так, у листі до Єгора Урюпіна, дякуючи за щедрі дари, він пише: «Не думай же, друже, что добрыя слова есть то же, что пустозвонкій мирскій газет, гремящій по улицам о тѣлесной твоей премудрости, о силѣ и багатствѣ. <...> Умѣй же различать ложную славу от истинныя, яко ж воровскую монету: и будеши блаженный оный, Христом похваляемый купец»²⁶.

Викриваючи роль преси як безпринципного піарника, Скворода доводить, що купець, як і кожна людина, повинен плекати свої ім'я і честь добродієністю і порядністю. У цьому листі, як і загалом в епістолярії філософа, постійно і прозоро відлунює біблійний контекст як чіткий маркер творів цього барокового автора.

Останні датовані листи філософа підтверджують його вірність своєму стилеві, коли метафоричність не розмиває прозорості висловлювання, а повчальність перебуває у постійному вербальному контакті з гумором. Так, у листі до харківського купця Івана Єрмолова (друга половина вересня 1791 р.) спостерігаємо зразок саме такого письма. Звичайна справа з купівлею шуби переростає під пером Сквороди у напівжартівливий мінітрактат:

²⁵ Ibidem, s. 377–378.

²⁶ Ibidem, s. 411–412.

Бога ради, постарайтесь о шубкѣ ярославской. Зима идет, а старость давно уже пришла. Надобно для нея теплѣе и легче, да сія же купля и по нищенскому моему капиталу. О деньгах не опасайтесь. Будь Вам свидѣтель сія записка. Если ж умру, тогда пріятели не допустят бранить меня, мертвеца, заплатив за меня должок, который один только и есть. <...> Боже мой! Коликой я дурак, забочусь о шубьонкѣ, будто бы обитает в ней со вшами блаженство...²⁷.

Не може відмовитися Сковорода від своєї природної схильності поєднувати високе з низьким і в листі до Наемана Петровича (близького друга Якова Правицького), написаному в день Миколая-чудотворця 1792 р. Піднесений, святковий настрої філософа реалізується через поєднання констатації високих істин і жартівливого прислів'я: «Держай! Не бойся! Не умрет, но жив будет. Протчія суть мертвецы. Но он наш господь же бог Авраамль нѣсть бог мертвых, но бог живых. А какова есть жизнь наша, такова и дружба наша. Она нѣсть основана на оной притчѣ: Когда есть пирожок, тогда есть и дружок»²⁸.

Висновки та перспективи дослідження. Через епістолярій Григорія Сковороди вдається відстежити й означити особливості його темпераменту, адже він у листах може бути веселим, грайливим, піднесеним, «заведеним» холериком, а може й не приховувати глибоких розчарувань і приступів депресії, характерних для меланхоліків. Він завжди коректний і доброзичливий щодо своїх адресатів, але ніколи не боїться висловити своїх критичних зауважень. Тому листи філософа забезпечують ефект живої присутності автора. Комунікаційні особливості його кореспонденції Галина Мазоха коментує так:

Листи Г. Сковороди вирізняються зміною співвідношень між інформаційною спрямованістю та художніми прийомами епістолографії. Для поета кореспонденція є не тільки засобом передання певної інформації, а й прагненням порозмовляти про справи, поділитися враженнями від пережитого, прочитаного. У листі ним використовуються певні

²⁷ Ibidem, s. 412.

²⁸ Ibidem, s. 413.

емоційно-психологічні містки, які в структурі реалістично-подієвої оповіді сприймаються сторонніми елементами й зрозумілі лише для обох дописувачів²⁹.

Про глибоко особисте, власні настрої і почуття Сковорода пише загалом лаконічно. Натомість особливості його натури чітко й систематично простежуються в епістолярії через пропаговані ним ідеальні риси особистості, як-от: християнська любов до ближнього, щирість у дружбі, веселість і бадьорість духу, дотримання міри у всьому, постійна самоосвіта, боротьба з пристрастями, здоровий спосіб життя, ідеал Христової бідності. Аналіз листів до друзів різних етапів життя філософа засвідчує відкритість і незмінність його буттєвих принципів.

Не зазнав суттєвих змін упродовж кількох десятиліть стиль епістолярію Григорія Сковороди. Він означений яскравою бароковою метафорикою, дотепністю й афористичністю, уявним діалогом із реципієнтом та мислителями різних епох, схильністю до поєднання філософського змісту з травестійною формою, щирістю й повагою до адресатів. Подальше вивчення листів любомудра як «паралельного тексту» до його філософських творів сприятиме глибиннішому осягненню цієї типово барокової, але напрочуд оригінальної у способах самовираження постаті.

References

- Ivanio I., *Zhyttievyi shliakh i formuvannia svitohliadu* [w:] *Filosofia Hryhoriia Skovorody*, Naukova dumka, Kyiv 1972, s. 15–54.
- Kovalynskyi M., *Zhyzn Hryhoriia Skovorody. Pysana 1794 hoda v drevnem vkuse* [w:] *Skovoroda H. Povne zibrannia tvoriv: u 2 t., t. 2*, Naukova dumka, Kyiv 1973, s. 439–476.
- Mazokha H., *Epistoliarna spadshchyna Hryhoriia Skovorody v konteksti yevropeiskoi epistoliarnoi tradytsii* [w:] «Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu», ser.: *Filolohiia*, nr 36, t. 1, 2018, s. 41–45.

²⁹ H. Mazokha, *op. cit.*, s. 44.

- Mazokha H., *Lysty H. Skovorody do M. Kovalynskoho: zhanr, spryiniattia, tradytsiia* [w:] Pereiaslavski Skovorodynivski studii: filolohiia, filosofia, pedahohika, red. M. Korpaniuk, vyp. 4, Nizhyn 2017, s. 70–77.
- Noha H., *Etyka yak povsiakdenna praktyka: vykhovni idealy Hryhoriia Skovorody u yoho epistoliiarii* [w:] *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk: seriia filolohichna*, red. O. Rarytskyi, vyp. XV, Kamianets-Podilskyi 2018, s. 207–216.
- Noha H., *Lysty Hryhoriia Skovorody do Mykhaila Kovalynskoho: filosofiiia yak povsiakdennist* [w:] *Spheres of Culture*, red. I. Nabytovych, t. 7, Lublin 2017, s. 178–190.
- Skovoroda H., *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t., t. 2*, Naukova dumka, Kyiv 1973, 576 s.